

УДК 332.28

Кольоса Л.Л.

здобувач

Національного університету біоресурсів
і природокористування України

ПРИВАТИЗАЦІЯ ЗЕМЕЛЬ ТА ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ ЗЕМЕЛЬНИМИ РЕСУРСАМИ

LAND PRIVATIZATION AND PROBLEMS OF AGRICULTURAL ENTERPRISES' PROVIDING WITH LAND RESOURCES

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано особливості приватизації земель в Україні та проблеми забезпечення сільськогосподарських підприємств земельними ресурсами. Досліджено проблемні моменти трансформаційних процесів економіки землекористування як наслідок приватизації земель. Проаналізовані процеси формування агрохолдингів як юридичної форми об'єднання капіталів підприємств під контролем управлінської компанії. Досліджено проблеми конкуренції та конкурентоспроможності як економічних явищ в умовах сільськогосподарського землекористування.

Ключові слова: приватизація земель, сільськогосподарські підприємства, земельна реформа, земельні ресурси, агрохолдинги.

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы особенности приватизации земель в Украине и проблемы обеспечения сельскохозяйственных предприятий земельными ресурсами. Исследованы проблемные моменты трансформационных процессов экономики землепользования как следствие приватизации земель. Проанализированы процессы формирования агрохолдингов как юридической формы объединения капиталов предприятий под контролем управляющей компании. Исследованы проблемы конкуренции и конкурентоспособности как экономических явлений в условиях сельскохозяйственного землепользования.

Ключевые слова: приватизация земель, сельскохозяйственные предприятия, земельная реформа, земельные ресурсы, агрохолдинги.

ANNOTATION

In the article the peculiarities of privatization of land in Ukraine and problems of agricultural enterprises land are analyzed. The problem moments of transformation processes of land use economy as a consequence of privatization of land are researched. The processes of formation of agricultural holdings as a legal form of association of capitals of enterprises under the control of the management company are analyzed. The problems of competition and competitiveness as the ability of economic phenomena in terms of agricultural land use are researched.

Keywords: privatization of land, farms, land reform, land resources, agricultural holdings.

Постановка проблеми. Величезне економічне, політичне і соціальне значення землі в житті суспільства обумовлено тим, що вона протягом багатьох століть була початковим джерелом будь-якого багатства. Земельні відносини охоплюють величезну сферу суспільних відносин із приводу використання і охорони землі та пов'язаних із нею об'єктів, природного і штучного походження.

Приватизаційні процеси викликали значний дисбаланс у сільськогосподарському землекористуванні, що призводить до зниження родючості ґрунтового покриву, і фактичний дефіцит за-

безпечення сільськогосподарських підприємств земельними ресурсами, тому особливої актуальності на стадії завершення земельної реформи набувають проблеми забезпечення сільськогосподарських підприємств земельними ресурсами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ефективність використання сільськогосподарських земель безпосередньо пов'язана з рівнем розвитку земельних відносин, які були предметом дослідження таких зарубіжних учених, як Д. Кейнс, А. Маршал, Д. Рікардо, Ж.Б. Сей, А. Сміт, Ж.Р. Тюрго та ін.

Сучасні аспекти приватизації земель та проблеми забезпечення сільськогосподарських підприємств земельними ресурсами знайшли відображення в роботах Д.І. Бамбіндри, Д.С. Добряка, Й.М. Дороша, О.П. Канаша, О.І. Коваліва, А.Г. Мартина, В.Я. Меселя-Веселяка, Л.Я. Новаковського, С.О. Осипчука, П.Т. Саблука, А.М. Третьяка.

Теоретико-методологічні аспекти розвитку трансформаційних процесів висвітлені в працях І. Ансоффа, М. Бенуа, М. Бредлі й інших. Вагомий внесок у вивчення даного питання зробили В.Г. Андрійчук, В.І. Бойко, І.Ю. Венгерук, П.І. Гайдуцький, С.І. Дем'яненко, В.Я. Месель-Веселяк, Ю.О. Нестерчук, О.М. Онищенко, Б.Й. Пасхавер, П.Т. Саблук, В.М. Юрчишин, М.М. Федоров та ін. Проте розвиток новітніх земельних відносин зі зміною форм господарювання і перерозподілу земельної ренти серед усіх учасників аграрної сфери потребує подальшого вивчення та удосконалення.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. При цьому з метою глибокого вивчення та подальшого дослідження проблема забезпечення саме сільськогосподарських підприємств земельними ресурсами в контексті сільськогосподарського землекористування є актуальною.

Мета статті полягає в аналізі особливостей приватизації земель в Україні та проблем забезпечення сільськогосподарських підприємств земельними ресурсами.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах планової економіки практично вся земля, у тому числі сільськогосподарського призначення, перебувала у власності держави, яка

жорстко регламентувала порядок її використання відповідно до цільових програм. При цьому до всіх користувачів землі в аграрному секторі доводилися обґрунтовані завдання з виробництва сільськогосподарської продукції, підкріплені виділенням відповідних ресурсів, в умовах фіксованих цін на всі види товарів. За окремими господарюючими суб'єктами земельні ділянки закріплювалися єдиними земельними масивами, що сприяло підвищенню ефективності їх обробки і практично виключало наявність покинутих та необроблюваних земель.

Радикальні економічні реформи 90-х років кінця минулого століття, орієнтовані на роздержавлення економіки через приватизацію майна та землі, призвели до трансформації всієї системи земельних відносин і породили виникнення цілої низки проблем, пов'язаних із падінням ефективності використання земель сільськогосподарського призначення, зниження їх родючості, порушення науково обґрунтованих систем землеробства, з'явилися безгосподарські землі тощо. В умовах, коли держава практично самоусунулася від управління земельними ресурсами, фактично залишивши за собою лише функції кадастрового обліку земель та контролю їх цільового використання, а фінансове становище значної частини сільськогосподарських товаровиробників не давало їм змоги здійснювати відтворення матеріально-технічної бази, стали зростати процеси виключення частини продуктивних земель із господарського обороту, їх деградації та, відповідно, скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають питання підвищення ефективності використання земель сільськогосподарського призначення з вирішенням проблем забезпечення сільськогосподарських підприємств земельними ресурсами [1, с. 326].

Основна мета проведення приватизації землі, на думку ідеологів земельної реформи, полягала у формуванні індивідуалізованих форм власності, здатних призвести до утворення такої критичної маси ефективно господарюючих суб'єктів аграрної сфери, яка була би здатна повністю задовольнити потреби суспільства в сільськогосподарській продукції та забезпечити продовольчу безпеку країни. Але реорганізація існуючої колгоспно-радгоспної системи аграрного виробництва сільгоспідприємств не призвела до швидкої появи ефективного власника в українському селі. Цей процес був ускладнений як компромісним і непослідовним характером аграрного законодавства, так і складними соціальними відносинами всередині сільськогосподарських підприємств.

Важливою складовою частиною економічних перетворень у країні є земельна реформа, покликана сформуванню сучасний ефективно функціонуючий ринок землі з метою створення умов для високоінтенсивного та раціонального використання земельних ресурсів.

Розвиток земельних відносин вимагає відповідного вдосконалення економічного механізму використання земельних ресурсів та управління ними з боку держави для формування багатокладної економіки в сільській місцевості та забезпечення охорони землі [1, с. 329].

Агрохолдинги з юридичного погляду являють собою об'єднання капіталів підприємств під контролем управлінської компанії, з організаційного – це «держава в державі» з усіма притаманними їй функціями. З погляду управління – це симбіоз стандартів планової економіки на новій технологічній, організаційній та інноваційній базі, в основу яких покладено автоматизовані системи управління, обліку й аудиту виробничої діяльності, а з економічного погляду – це дійовий інструмент посилення конкурентоспроможності національного виробництва і підвищення соціальних стандартів життя працюючих, благоустрою сільських територій та реалізації соціальних програм [2, с. 69].

Аналіз структури, виробничих процесів і господарсько-фінансових взаємозв'язків показує, що агрохолдинги вийшли далеко за межі звичайних організацій та їхній вплив на розвиток національної економіки не є локальним. Активному їхньому розвитку й посиленню фінансової стійкості сприяють значні обсяги залучених ними інвестицій.

Специфічною особливістю агрохолдингів є здатність на основі синергетичних ефектів забезпечувати генерацію прибутку, запроваджувати у виробництво нові системи, охоплювати весь цикл виробництва, переробки та реалізації продукції та цілеспрямовано відтворювати галузь на новій технологічній, організаційній та економічній основі. Акумуляція фінансових, матеріальних, енергетичних і трудових ресурсів створює сприятливі умови для реалізації інвестиційних проектів, поліпшення взаємозв'язків між усіма учасниками інтеграційного процесу та їхньої заінтересованості у результатах господарювання й максимізації прибутку [2, с. 72].

Основними мотивами організації агрохолдингів є: формування сировинних зон для власних переробних потужностей, посилення конкурентоспроможності побудовою замкнутого циклу виробництва та врегулюванням міжгалузевих відносин, диверсифікація фінансових ризиків і можливість легалізувати капітали, сформувати власний бренд.

Для реалізації конкурентних переваг трансформаційних процесів необхідна конструктивна державна аграрна політика, яка повинна стати пріоритетом у системі економічних перетворень. Це стосується насамперед розробки стратегії розвитку сільського господарства; вдосконалення земельного законодавства та врегулювання відносин власності; кредитування розвитку інфраструктури аграрного ринку і захисту вітчизняного товаровиробника, обмеження імпорту; розробки ефективних мотивів для інвесторів, передусім тих, що розвиватимуть соціальну інфраструктуру села.

Потребують удосконалення орендні земельні відносини в напрямі запровадження системи правового регулювання ринку права оренди землі та розвитку іпотечних операцій [2, с. 73].

Відомо, що сільське господарство потребує державної підтримки в силу своєї специфіки. Наприклад, країни Європейського Союзу здійснюють підтримку своїх фермерів у рамках САП (Common Agrarian Policy – CAP). Тут, як і в США, основним елементом підтримки є фіксовані внутрішні ціни, однак без установаження контролю над розміром виробництва. Також діють програми сприяння експорту надлишкової продукції, який виникає під впливом фіксованих цін.

У колишньому Радянському Союзі проводилася політика одночасного обмеженого субсидування виробників сільськогосподарської продукції та споживачів. Аналогів такої політики у світі більше не було. Політика лібералізації цін, яка розпочалася в 1992 р., зруйнувала надбання Радянського Союзу і призвела до занепаду сільського господарства [3, с. 78].

Проблемами конкуренції та конкурентоспроможності як економічних явищ займалися ще Д. Рікардо й А. Сміт. Значний внесок у розвиток теорії конкуренції зробив австрійський та американський учений Й. Шумпетер.

Український науковець П. Саблук [3] зазначає, що найважливішою причиною кризи на селі є низька ефективність сучасної аграрної політики, передусім земельної та бюджетної. Причому проблема полягає не в дефіциті коштів державного бюджету, а в недосконалому механізмі їх розподілу, адже, змінивши принципи бюджетного забезпечення та вдосконаливши системи розподілу коштів і контролю над їх використанням, навіть за умови незмінності обсягів бюджетного фінансування, можна значно поліпшити ситуацію на селі. Крім того, П. Саблук наголошує, що державне субсидування є лише засобом підтримки аграрного розвитку, а не його основним джерелом. Головну увагу треба зосереджувати на залученні в сільське господарство інвестицій, насамперед внутрішніх, і на поліпшенні загального інвестиційного клімату в країні.

При цьому не можна забувати, що сільське господарство в усьому світі є галуззю, найменш привабливою для інвестицій, що пояснюється низкою факторів, які ґрунтуються на специфічних базових принципах функціонування сільськогосподарського товарного виробництва, зокрема на обмеженості виробничих потужностей, сезонності виробництва, залежності від природно-кліматичних умов, просторового розміщення тощо. Але головними є фактори сфери маркетингу, оскільки ринок сільськогосподарської продукції є специфічним ринком, що має досить складні характеристики, які не створюють для сільського господарства жодних переваг, а наштовхують його на складну ринкову ситуацію [4, с. 78].

Варто зазначити, що державна підтримка сільського господарства в Україні починаючи з 2000 р. мала тенденцію до зростання. Так, у 2000 р. на підтримку сільського господарства виділено 2,5 млрд. грн., у 2005 р. – 9 млрд. грн., у 2008 р. – 11 млрд. грн. На жаль, у 2010 р. вона знову різко зменшилася і становила лише 3,6 млрд. грн.

Таким чином, очевидним є те, що сільське господарство залишиться найменш сприятливою для інвестицій галуззю, що ще раз підтверджує необхідність дотацій із державного бюджету. А надання конкурентному механізму можливості працювати на всьому аграрному ринку без обмежень за жодною ознакою забезпечить високу ефективність діяльності сільськогосподарських підприємств [4, с. 82].

Світовий досвід розвитку сільського господарства показує доцільність створення інтегрованих підприємницьких формувань, у складі яких об'єднуються підприємства, що самостійно господарюють і зберігають статус юридичної особи. Робота господарюючих суб'єктів у межах єдиної інтегрованої структури сприяє об'єднанню фінансового та промислового потенціалу учасників, зниженню рівня витрат виробництва, скороченню податкового навантаження в результаті зменшення посередницьких ланок тощо. В українських умовах позитивний потенціал кооперації й інтеграції сільськогосподарських товаровиробників зміцнюється капіталізацією аграрного бізнесу. Ці процеси супроводжуються формуванням інтегрованих агропромислових структур на принципах холдингу. Практика показує, що вони, швидко накопичуючи земельні та майнові активи, адаптуються до потреб світового ринку, мають довгострокові комерційні інтереси і можливості залучення інвестицій. При цьому формується новий корпоративний устрій на селі, який являє собою специфічний порядок організації великомасштабного аграрного виробництва на основі концентрації землі, горизонтальної та вертикальної інтеграції виробництва, де конкурентних переваг досягають за рахунок монополізації ринкової влади, рентоорієнтованої поведінки та максимізації різних інституційних ефектів.

Вивченню окремих питань створення та функціонування інтегрованих об'єднань агрохолдингового типу в Україні присвячені праці В.Г. Андрійчука, В.М. Геєця, С.І. Дем'яненка, А.Є. Данкевича, О.О. Єранкіна, Б.Й. Пасхавера та інших вітчизняних учених.

На початку 2000 р. процес масового роздержавлення та приватизації, який тривав майже десять років, фактично завершився; накопичений капітал почав повертатися в Україну, у тому числі з офшорних зон. У результаті цього утворилися надвеликі промислово-фінансові групи, почався процес переділу економічного та фінансового простору держави. Тоді ж окремі компанії почали розглядати діяльність в аграр-

ному секторі як можливий напрям для диверсифікації бізнесу.

Після грудневого 1999 р. Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» значно активізувалися трансакції із землею. Для захисту права приватної власності селян на земельну частку (пай) у січні 2001 р. був уведений мораторій на купівлю-продаж земельних часток (паїв). Відповідно до прийнятого Закону України «Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)», заборонялася вільна купівля-продаж земель сільськогосподарського призначення, але дозволялася передача земельних часток у спадщину та їх викуп для державних і громадських потреб. Передбачалося, що мораторій діятиме протягом короткого проміжку часу, до врегулювання порядку реалізації прав громадян та юридичних осіб на земельну частку (пай) у новому Земельному кодексі України. Із прийняттям Земельного кодексу в 2001 р. мораторій не був знятий та відтоді кілька разів відтермінувався. Незавершеність інституційних трансформацій в аграрній сфері призвела до формування механізмів тіньового контролю над розподілом сільськогосподарських земель, а відтак, і до появи тіньового ринку землі. Всупереч чинному мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення в юридичній практиці за напівлегальними схемами досить часто здійснювалися операції з відчуження земель сільськогосподарського призначення [5, с. 21].

До 2006 р. трансакції із земельними паями, концентрація землі та її незаконна купівля-продаж набрали таких масштабів, що Верховна Рада України в лютому 2006 р. прийняла Закон України «Про внесення зміни до Земельного кодексу України», яким визнавалися недійсними угоди з купівлі-продажу землі, а 24 липня 2006 р. вийшов Указ Президента України «Про деякі питання організаційно-правового забезпечення формування та регулювання ринку землі та захисту прав власників земельних ділянок» № 644/2006. Декларативні законодавчі акти деякою мірою налякали великих операторів аграрного ринку, їхня активність дещо знизилася. Однак за законодавчими ініціативами не відбулося реальних дій, тому названі схеми відчуження земельних часток з їх деякою модифікацією продовжували втілюватися в життя.

У період 2004–2008 рр. процеси створення великих холдингових структур, що мали 50–100 тис. га землі, відбувалися прискореними темпами. Сформоване «аграрне лобі» робило ставку на швидке скасування мораторію і легалізацію власності на захоплені земельні масиви. Проте пролонгація мораторію й фінансова криза 2008 р. обернулися істотними втратами для власників агрохолдингових компаній. Продовження мораторію на купівлю-продаж землі викликало зростання витрат на утримання набутих земель і виплати орендної плати не тільки за оброблювані

землі, а й за необроблювані. Легко сформований раніше земельний банк у 100 тис. га вимагав вилучення кількох мільйонів доларів щорічно на сплату оренди. Очікування на швидке відкриття ринку шляхом лобювання зняття мораторію на купівлю-продаж землі не виправдалися, що змусило власників та орендарів великих земельних масивів у період кризи шукати шляхи для мінімізації збитків. Якщо в докризові часи інвестори були готові сплачувати мільйони за оренду землі, розраховуючи на швидке відкриття ринку, то на початку кризи почали частинами позбуватися підконтрольних земель; нарощування земельних банків тимчасово припинилося. За результатами відкритих інтерв'ю власників «докризових агрохолдингів» скорочення площ підконтрольних сільськогосподарських земель у 2009 р. становило від 25 до 60% утвореного тоді «земельного банку». Разом із тим фінансова криза сприяла перегрупуванню стратегічних інвесторів, які спрямували свої інтереси в агропродовольчий сектор, що знаходився у вигіднішому становищі, ніж інші сектори продовольчої проблеми та зростання світових цін на продовольство, а також невикористаний потенціал українського сільськогосподарства, по суті, закріпив його привабливість для «великого капіталу» [5, с. 22].

У 2008–2009 рр. нові оператори в аграрному секторі почали формувати свої «земельні банки» за рахунок придбання більш слабких агрохолдингів, особливо тих, які сконцентрували землю не тільки для виробництва, а й для можливого перепродажу після скасування мораторію. Це було сигналом для інших великих операторів агросектору до зміцнення своїх позицій на тіньовому земельному ринку. У 2010 р. на території України, за різними оцінками, функціонувало близько 60 агрохолдингів із площею землі понад 10 тис. га, які контролювали майже 4 млн. га сільгоспугідь. У 2011 р. їх налічувалося вже близько 75, а розмір орендованих земельних угідь становив від 5 до 6 млн. га, або 14–17% від загальної площі сільгоспугідь, що знаходилася у власності та користуванні сільськогосподарських підприємств і громадян [5, с. 23].

Процес створення нових агрохолдингів досить активно триває й нині. Характерною особливістю господарювання агрохолдингів є неповний обробіток контрольованих ними земель, що показує про накопичення земельних активів для подальшого перепродажу, а не агровиробництва. У просторовому розрізі найбільше сільськогосподарських земель контролюється холдингами в Івано-Франківській, Тернопільській, Хмельницькій та Чернівецькій областях – понад 50%. У десятих областях у центрі України, на заході й на сході, ця частка коливається від 25 до 50%. При цьому найбільші за розмірами землекористувачів агрохолдинги (від 250 до 500 тис. га) розміщують своє виробництво в найбільш придатних для сільського господарства регіонах – Полтавській, Вінницькій, Хмельницькій, Сумській та Чернігівській

областях; дещо менші компанії (від 100 до 250 тис. га) – у Черкаській, Харківській, Тернопільській, Донецькій та Житомирській областях. Нерівномірність просторового розміщення земель агрохолдингів за регіонами України своїм підґрунтям має історичний контекст, оскільки здебільшого великі корпоративні структури виникали на місці колишніх промислових, переробних і великих сільськогосподарських підприємств; також тут мають вплив певні політичні особливості щодо доступу до ринків права оренди сільськогосподарських угідь [5, с. 25].

Таким чином, агрохолдинги в сільському господарстві діють винятково як бізнесові структури, головна мета яких полягає в примноженні власного капіталу за рахунок прибутків і надприбутків у вигляді ренти. Поряд із класичними агрохолдингами корпоративний сектор представляють також інші великі оператори аграрного ринку, які працюють у промисловості, торгівлі, банківській сфері, орендуючи при цьому великі масиви сільськогосподарських земель для власного виробництва комерційної, експортно привабливої сільськогосподарської продукції.

Невиваженість та незавершеність аграрних реформ, спадкоємність інститутів і вкорінені стереотипи економічної поведінки селян зумовили те, що в конкретних економічних умовах великий капітал виявився здатним модернізувати сільськогосподарське виробництво та наростити власний експортний потенціал для вилучення прибутків і надприбутків із сільського господарства. Слід розуміти, що економічна природа капіталу орієнтована на ті сфери діяльності, які здатні принести максимальний прибуток. У сучасних умовах такою сферою є сільське господарство. Нині склалася ситуація, за якої лише обмеженнями щодо землекористування та землеволодіння неможливо врегулювати домінуюче становище агрокорпорацій в аграрному секторі. Дія мораторію на купівлю-продаж землі або його скасування суттєво не впливатиме на концентрацію землі та холдингізацію агросфери.

Перехід від усталеної практики до прогресивних засад регулювання розвитку аграрної сфери України вимагає концептуальної перебудови економічної парадигми досліджень, особливе місце серед яких має відводитися державному регулюванню глобальної корпоративізації аграрного сектору. У зв'язку з цим у довгостроковій перспективі необхідна розробка дійових механізмів регулювання процесів капіталізації сільського господарства, обмеження надконцентрації земель, вилучення рентних доходів на користь держави і сільської громади, налагодження ефективного державно-приватного партнерства, яке практично поки що втілюється лише шляхом реалізації окремих досить

недосконалих ідей у формі підписаних меморандумів про соціально-економічне партнерство між деякими облдержадміністраціями та окремими агрохолдингами. На жаль, задекларовані у цих документах положення здебільшого покликані лише сприяти діяльності аграрних об'єднань у нарощуванні сільськогосподарського виробництва і не містять реальних заходів з обмеження їх монопольного становища, соціальної спрямованості та відкритості бізнесу для громадського та наукового контролю [5, с. 28].

При цьому ефективність розвитку агропромислового виробництва в країнах Європи забезпечується державною підтримкою основних учасників агропромислового ринку – підприємства, зайняті в процесі виробництва і переробки сільськогосподарської продукції.

Висновки. Необхідність агропромислової інтеграції визначається вимогами раціонального використання обмежених економічних ресурсів у сільському господарстві, одним з яких виступають земельні ресурси. Тому більш раціональне використання наявних ресурсів і можливостей з урахуванням вимог ринкової економіки має стати головним напрямом у розвитку сільськогосподарського виробництва. Цього можна досягти шляхом зосередження земельних ресурсів у основних виробників сільськогосподарської продукції, включаючи малі та середні підприємства, а також фермерські господарства, здаючи їм в оренду земельні ділянки громадян на довгостроковій основі. Тільки довгострокова оренда може створити стимули для вкладення капіталу в землю. Чим довший термін оренди, тим більше ймовірність більш ефективного та раціонального використання землі і, відповідно, підвищення рівня сільськогосподарського виробництва й життя на селі.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Почколіна С.В., Бахчиванжи Л.А. Економічні засади раціонального використання та охорони земельних ресурсів в умовах формування ринку землі / С.В. Почколіна, Л.А. Бахчиванжи / Вісник соціально-економічних досліджень. – 2008. – № 36. – С. 326–330.
2. Данкевич А.Є. Організаційно-економічні засади розвитку агрохолдингів / А.Є. Данкевич // Економіка АПК. – 2012. – № 1. – С. 69–73.
3. Саблук П. Стан і перспективи розвитку агропромислового комплексу України / П. Саблук // Економіка України. – 2008. – № 12. – С. 4–19.
4. Гилка М.Д., Прокопець Л.В. Конкурентоспроможність сільськогосподарських підприємств та їх державна підтримка / М.Д. Гилка, Л.В. Прокопець // Економіка АПК. – 2012. – № 3. – С. 78–83.
5. Бородіна О.М., Гуроров А.О. Агрохолдинги як база формування корпоративного аграрного устрою в Україні / О.М. Бородіна, А.О. Гуроров // Економіка АПК. – 2012. – № 11. – С. 21–28.